

Een begreisd vaderland

De roman rond 1800 tussen nationaal karakter en
internationale markt

J.J. Kloek

bron

J.J. Kloek, *Een begreisd vaderland*. Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen,
Amsterdam 1997

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/kloe003begr01_01/colofon.htm

© 2009 dbnl / J.J. Kloek



1

Geachte aanwezigen,

De metamorfose die Nederland rond 1800 doormaakte van unie van autonome gewesten naar centraal geregeerde eenheidsstaat bracht de behoefte met zich mee het land opnieuw in kaart te brengen. Door een leger landmeters werd het voor het eerst in de geschiedenis integraal, uniform en systematisch opgemeten en uitgetekend. Maar het was niet alleen de geografische gesteldheid van het nieuwe vaderland waarvan men een exact beeld wilde hebben. Alle domeinen waarop de centrale regering zichzelf taken stelde werden om zo te zeggen in kaart gebracht, door middel van inventarisaties, enquêtes en onderzoeksverslagen. Tot de nieuwe gebieden van nationaal beleid behoorde de cultuur. Wetenschap en kunst werden zaken waarvoor de nationale overheid zich verantwoordelijk voelde. Die verantwoordelijkheid kwam onder meer tot uiting in een officiële cartografie van het nationale culturele leven, in de vorm van een jaarlijks te verschijnen overzicht onder de titel *Jaarboeken der wetenschappen en kunsten, in het Koninkryk Holland*. Het initiatief tot deze onderneming ging overigens uit van een vreemdeling, de in 1806 hier door zijn broer de Franse keizer gearachuteerde koning Lodewijk Napoleon, vandaar de aanduiding *Koninkryk Holland* in de titel van de *Jaarboeken*. Met de opheffing van het koninkrijk en de annexatie door Frankrijk in 1810 werd de uitgave weer gestaakt; verschenen waren toen alleen de delen over 1806 en 1807.

De *Jaarboeken*, die waren samengesteld onder toezicht van Lodewijks hoogste ambtenaar voor wetenschappen en kunsten, Directeur-Generaal J.H. Meerman,¹ brengen verslag uit over het reilen en zeilen van de universiteiten en de instellingen voor voortgezet onderwijs, over de activiteiten van de geleerde en kunstlievende genootschappen en ze geven kritische besprekingen van de nieuw uitgekomen wetenschappelijke werken en van de recente literatuur. Om de literatuur gaat het mij, en in het bijzonder om de roman. Welke romans werden in 1806 en 1807 uitgekozen om van regeringswege te worden opgenomen in de staat van nationale verdiensten, en op welke gronden?

Wat allereerst opvalt is dat in beide jaren Meerman - voor het gemak doe ik maar net alsof hij het allemaal zelf heeft geschreven - slechts één titel opvoert. In 1806 is dat *De ring van Gyges wedergevonden, of Verzameling van Nederlandsche karakters* van Willem Kist.² In 1807 is het de *Historie van Mejuffrouw Susanna Bronkhorst* van Adriaan Loosjes.³ Twee werken: dat is heel wat minder dan het

aantal dichtbundels dat vermelding waard wordt geacht. Wat verder aandacht trekt is dat Meerman beide romans niet alleen waardeert omdat ze de lezer stichten met ‘goede beginselen, deugd en godsdienst’ - dat was de gebruikelijke eis die aan romans werd gesteld. Hij haalt ze ook voor het voetlicht als echte vaderlandse werken. Met name heeft hij hierbij het oog op de personages, die toonbeelden van authentiek Nederlandschap zijn. In Meermans woorden: ‘Het nationale van ons karakter wordt er wél bij in 't oog gehouden’.⁴

Deze twee bevindingen, het geringe aantal romans dat de *Jaarboeken* vermelden en de nadrukkelijke waardering voor het nationale daarin, verdienen nadere aandacht. Dit temeer omdat de combinatie van beide bij nader toezien iets paradoxaals heeft.

Eindnoten:

- 1 Over hem Klein 1996. Bij het samenstellen van de *Jaarboeken* had Meerman voor elke wetenschap een specialist in de arm genomen (*Jaarboeken* 1806 p. VIII).
- 2 *Jaarboeken* 1806 p. 239-243. Een kort vervolg naar aanleiding van de laatste twee delen in *Jaarboeken* 1807 tweede stuk p. 147. Meerman duidt de schrijver overigens aan zoals hij op de titelpagina van het werk zelf wordt vermeld, namelijk als de ‘schrijver van *Den landjonker van Blankenheim*’.
- 3 *Jaarboeken* 1807 tweede stuk p. 139-146.
- 4 *Jaarboeken* 1807 tweede stuk p. 147, cf. ook p. 144-145 en *Jaarboeken* 1806 p. 243.

2

Het feit dat Meerman attendeert op de weergave van het ‘nationale van ons karakter’ staat niet op zichzelf. Alles wat zich als ‘nationaal’, als van of voor het vaderland aandiende, kon rekenen op zijn warme belangstelling. In feite zijn de *Jaarboeken* bedoeld als etalage van het Nederlandse kunnen en daarmee als demonstratie van de vooraanstaande plaats die het land innam met betrekking tot wetenschappen en kunsten. In deze context moeten ook hooggestemde verklaringen worden geplaatst als die waarmee Meerman zijn bespreking van Loosjes' *Susanna Bronkhorst* inleidt:

Gelijk er over het geheel geen vak is van letterkunde, waarin onze landgenooten in dit luisterrijke tijdstip van haren bloei, geene bewyzen geven van oefening en bedrevenheid, zoo mag het ons ook gebeuren hier eene vereerende melding te maken van eene versierde [= gefingeerde] geschiedenis of roman [...].⁵

Dit uitbazuinen van de eigen luister kan deels worden toegeschreven aan de behoefte van Lodewijk Napoleon om met de glorie van zijn koninkrijk te pralen. Zijn hele cultuurbeleid was erop gericht de betekenis van Nederland in het licht te stellen, tot roem van het land en daarmee natuurlijk ook van zichzelf. We danken daaraan nog steeds gekoesterde instellingen als het Rijksmuseum, de Koninklijke Bibliotheek en de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen.⁶ Maar de zelfgenoegzaamheid die uit Meermans bewoordingen lijkt te spreken, staat ook

in een traditie die op dat moment al enkele tientallen jaren oud was. Het was de traditie waarin het nationale zelfvertrouwen werd opgeklopt om de erosie ervan te bezweren.

In de loop van de achttiende eeuw was bij de Nederlanders het onbehagelijke gevoel ontstaan dat het met het land bergafwaarts ging. Bij de Vrede van Aken in 1748 was overduidelijk aan het licht getreden hoe gering het internationale politieke gewicht van de Republiek nog maar was. Rond 1770 kwamen daar zorgen bij over de nationale economie. Deze politieke en economische teruggang werd door velen in Nederland niet of maar zeer gedeeltelijk toegeschreven aan veranderingen in de internationale politieke en economische constellatie; zij zochten de verklaring allereerst in een collectief moreel verval. Het nationale karakter van de Nederlanders, zo meende men, was ernstig ondermijnd. Gedurende de eeuw die was aangevangen met de opstand tegen Spanje had de natie het hoogtepunt van haar ontwikkeling bereikt en haar kracht schitterend gemanifesteerd. Daarna had een combinatie van materiële overvloed en uit Frankrijk geïmporteerde genotzucht de Nederlanders week, lui en egoïstisch gemaakt. Het was dus zaak het oude vuur op te rakelen en de voorvaderlijke deugden weer aan te kweken.

Een vroeg en vlammend pleidooi voor zo'n herstel leverde de Hoornse predikant E.M. Engelberts in een brochure met de niet mis te verstane titel *Verdediging van de eer der Hollandse natie*. In deze apologie, en vooral in de tweede druk van 1776, verdedigt Engelberts niet alleen de nationale eer maar waarschuwt hij vooral ook voor de dreiging van nationaal karakterverlies.⁷ De *Verdediging* was uitgelokt door ergernis over de wat denigrerende voorstelling die in buitenlandse werken soms werd gegeven van de Nederlanders, hun nationale karakter en hun prestaties in wetenschap en kunst. Die miskennis was natuurlijk erg, maar erger was nog, volgens Engelberts, dat zij de Nederlanders ertoe bracht hun eigen cultuur te verloochenen. Altijd al, zo betoogt hij, was het een zwak trekje in het karakter van de Nederlanders geweest dat ze de neiging hadden om de vaderlandse tradities in moraal, levenswijze en kunst in te wisselen voor opvattingen, gebruiken en stijlen die ze van andere naties hadden afgekeken. Wanneer nu de huidige buitenlandse geringschatting deze tendens zou versterken, werd in feite de bron vergiftigd waaruit voorheen de grootheid van het vaderland was opgeweld, te weten het nationale karakter.⁸ Engelberts roept daarom zijn landgenoten met klem op om vast te houden aan de oorspronkelijke nationale tradities; alleen op die manier zou het vaderland het vroegere respect van de buurlanden kunnen terugwinnen.

Engelberts' brochure mag als een waarschuwingsschot worden gezien dat in de jaren daarop zou worden gevolgd door een mitrailleurvuur van initiatieven

om de Republiek er weer bovenop te brengen. De laatste decennia van de achttiende eeuw geven een nationaal reveil zonder weerga te zien.⁹ Het komt tot uiting in een reeks initiatieven als de oprichting van tijdschriften ter verbreiding van deugd en kennis, de stichting van genootschappen ter bevordering van de wetenschappen, de kunsten en de Nederlandse literatuur, de lancering van plannen tot herstel van de economie en *last but not least* de oprichting van de *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*, die zich ten doel stelde ook de minder geprivilegieerde groepen van de samenleving tot nuttige en verantwoordelijke staatsburgers op te voeden. Het was inderdaad een reveil, een wederopwekking in die zin dat al deze initiatieven in het perspectief werden geplaatst van het terugwinnen van een verloren gegane nationale morele kracht en identiteit. De slagwoorden waarmee de beweging werd begeleid droegen dan ook onveranderlijk een morele notie met zich mee: ‘karakter’, ‘vaderland’, ‘burger’, ‘voorgeslacht’; ‘verbastering’, ‘weelde’, ‘bederf’; ‘herstel’, ‘deugd’, ‘eenvoud’, ‘huiselijkheid’.

Dat de oorzaak van het verval werd gezocht in verbastering van het nationale karakter is niet zo vreemd. In de loop van de achttiende eeuw trad in heel West-Europa een proces in werking van profilering en definiëring van nationale identiteiten en de notie van een eigen, specifiek nationaal karakter was daarbij onmisbaar.¹⁰ Wat de discussies in Nederland uitzonderlijk maakte, was dat de pure oervorm van dat karakter niet werd geprojecteerd in een mythische voortijd maar in een vier- of vijftal generaties terug. Het lag om zo te zeggen nog onder handbereik. Dat was een bemoedigende gedachte. Bemoedigend was ook dat naar algemene overtuiging dit ongecorrumpeerde karakter bij brede lagen van de bevolking in essentie nog bewaard was gebleven. Deze overtuiging kon te meer oprecht zijn omdat het beeld dat de achttiende-eeuwers zich vormden van hun nog onbedorven voorgeslacht meer oogt als een belichaming van hun eigentijdse idealen dan als een historische reconstructie. Als het meest wezenlijke kenmerk van de Republiek in haar bloeiperiode werd gezien dat zij een samenleving was van vrije burgers. Deze zestiende- en zeventiende-eeuwse burgers werden door hun nazaten gemodelleerd naar de normen van burgerlijke beschaving en gevoeligheid die de Verlichting inmiddels had voortgebracht. Dit leverde als karakteristiek voor de ware Nederlander op dat hij oprecht godsdienstig is maar daarbij tolerant, heroïsch in zijn vrijheids- en vaderlandsliefde maar steeds tot vrede gezind, bedaard maar niet zonder gevoel, ondernemend maar verknocht aan huis en gezin. In een lofdicht op Michiel de Ruijter, voor de achttiende-

eeuwers een van de archetypes van het nationale karakter, huldigt Rhijnvis Feith hem niet alleen als held die voor het vaderland zijn ‘laatsten druppel bloeds met vreugd ten besten’ gaf, die ‘waerelddelen van [z]ijn daaden [deed] getuigen’, maar ook als ‘Vader’ en ‘Echtgenoot / Van heel 't gezin geliefd’, die zijn woning ‘tot een Eden’ schiep. Ook ‘in den kleinsten kring van 't huis en burger-leven, / Is Ruiter waarlijk groot, is hij een Held gebleeven!’¹¹ En twintig jaar later, als na de traumatische ervaringen van de Bataafse en de Franse tijd het huiselijke zelfbeeld met hernieuwde kracht wordt gecultiveerd, stelt Tollens in zijn befaamde *Overwintering op Nova Zembla* de weerbarstige pikbroeken in ‘het behouden huis’ voor als een idyllisch huisgezin, innig verenigd onder het gezag van ‘Vader’ Barents.

Dit huiselijk getinte ideaal van het nationale karakter was de leidraad bij de initiatieven die werden ontplooid in het kader van het hersteloffensief. Het weerspiegelde zich in het beeld waarin men zich graag de Nederlandse samenleving voorstelde: als één groot huisgezin, met alle bijbehorende noties van enerzijds orde en anderzijds onderlinge harmonie, respect en welwillendheid. ‘De beste burger’, aldus de voorzitter van het Haagse dichtgenootschap *Kunstliefde spaart geen vlijt* in 1786, was ‘een mensch, die zich alle zijne Medeburgers als kinderen van dezelfde Hemelschen Vader, als Leden van een en hetzelfde Huisgezin voorstelde’.¹² Het huisgezin stond als ‘kleine republiek’ model voor de Republiek als geheel.¹³

Het huiselijke zelfbeeld weerspiegelde zich ook, en dat ligt misschien minder voor de hand, in de kunststopvattingen.¹⁴ Reeds Engelberts wijst erop dat de Nederlanders in de kunst traditioneel een voorkeur aan de dag hebben gelegd voor voorstellingen van ‘de eenvoudige, dog bevallige, natuur’, dat wil zeggen stillevens, landschappen en genretafereeltjes. Dit gaf, naar zijn zeggen, buitenlanders die een meer idealiserende kunst prefereerden reden om smalend te spreken van de ‘Hollandschen smaak’.¹⁵ Engelberts waarschuwt de Nederlanders zich hierdoor niet van de wijs te laten brengen. Ook in de kunst is het zaak om trouw te blijven aan de vaderlandse tradities, omdat die nu eenmaal in het nationale karakter verankerd liggen.

Deze gedachte van een door het nationale karakter bepaalde nationale smaak wordt niet lang daarna van een theoretisch fundament voorzien door Rhijnvis Feith.¹⁶ Feith, wiens gedachtengoed op dit punt sterk beïnvloed lijkt door de Duitse filosoof Johann Gottfried Herder, leidt het nationale karakter van de Nederlanders af uit historische, geografische en sociale factoren zoals de opstand

tegen Spanje, de strijd tegen het water, de stedelijke samenlevingsvorm en de rol van handel en nijverheid. Dit alles, aldus Feith, vormde een karakter dat niet alleen werd gekenmerkt door dapperheid en vaderlandsliefde maar ook door in de kunst een voorkeur voor het alledaagse en vertrouwd. De kunstenaar die wil bijdragen aan het herstel en behoud van het nationale karakter dient dus in deze smaak te werken. Feith laat daarbij in het midden of dit in absolute zin de hóógste kunst oplevert; belangrijker is, zo suggereert hij, dat het nationale kunst oplevert. In een eerder opstel had hij de kort tevoren verschenen *Sara Burgerhart* van Wolff en Deken al geprezen om de getrouwe weergave van de Nederlandse ‘hedendaagsche zeden en gewoonten, tot in de karakteriserende kleinigheden toe’.¹⁷

De opvatting dat een voorkeur voor het concrete en realistische in de kunst een nationaal kenmerk was, zou een constante worden in het beeld dat de Nederlanders van zichzelf koesterden. Maar er kwam nog een dimensie bij en dat was het probleem Duitsland. Traditioneel hadden de Nederlanders zonder veel moeite erkend dat ze in de internationale culturele hiërarchie niet het niveau bereikten van Frankrijk, Italië en - met iets meer voorbehoud - Engeland. In diezelfde hiërarchie kenden zij zichzelf een plaats royaal boven de Duitsers toe, waar de Duitsers het trouwens mee eens waren. Maar sinds het midden van de achttiende eeuw was Duitsland bezig aan een adembenemende Renaissance en dat bleef niet zonder gevolgen. Al ruim voor 1800 begonnen de Duitsers blijk te geven van de overtuiging dat ze de Nederlanders cultureel ver achter zich hadden gelaten. Hun zelfbewustzijn kwam onder meer tot uiting in talloze plaagstootjes aan het adres van de kleine, vroeger zo bewonderde buur. Zo werd de Nederlandse taal regelmatig voorgesteld als een verbasterd, niet aan te horen Duits dialect. In het bekende aforisme van Georg Christoph Lichtenberg: ‘Der Esel kommt mir vor wie ein Pferd in's Holländische übersetzt’.¹⁸ En het is niet moeilijk een boekje Duitse uitspraken te verzamelen waarin het niveau van de Nederlandse zin voor zaken van de geest wordt vergeleken met het Hollandse polderpeil.¹⁹

Het gevoel door de Duitsers in rap tempo te worden voorbijgestreefd, leidde in Nederland tot een typische reactie vanuit de verdrukking: het nationale karakter werd primair geprofileerd in contrast met het Duitse. Steeds meer werd de Nederlandse nationale smaak voor het natuurlijke en huiselijke in het bijzonder afgezet tegen de aan de Duitsers toegeschreven zin voor abstractie en speculatie. Nederlanders die bij de Duitsers te rade gingen, liepen voortaan

gevaar beschuldigd te worden van Duitse ‘dweepzucht’ of ‘hersenspingsels’, zoals Hiëronymus van Alphen als eerste mocht ondervinden toen hij in 1778 met zijn *Theorie der schoone kunsten en wetenschappen* de Duitse esthetica in Nederland introduceerde.²⁰ Tot diep in de negentiende eeuw zouden de Nederlanders zichzelf en hun kunst steeds weer voorstellen als concreet en nuchter en daarmee als vooral on-Duits.²¹ Voor een illustratie daarvan zij bij deze gelegenheid de rede aangehaald waarmee in 1829 een collega-hoogleraar in de literatuurgeschiedenis aantrad. Nicolaas Gotfried van Kampen aanvaardde zijn ambt aan wat toen nog het Athenaeum te Amsterdam was met een *Redevoering over den geest der Nederlandsche letterkunde vergeleken met die van andere volken*. De ‘geest’ van de verschillende literaturen, zo betoogt Van Kampen - onmiskenbaar geïnspireerd door Duits ideeëngoed - is bepaald door de respectieve nationale karakters.²² Specifieke kenmerken van de Nederlandse, Franse, Engelse of Duitse literatuur kunnen dus worden herleid tot specifiek nationale eigenschappen. Van het Nederlandse karakter geeft hij dan de voorstelling die al sinds Engelberts gemeengoed was, met als hoofdtrekken godsdienstzin, huiselijkheid, vrijheidsliefde, bedaardheid en - de schaduwzijde - de zucht tot navolging van wat het buitenland te bieden heeft. Deze laatste eigenschap heeft volgens Van Kampen in het verleden de nodige schade in de vaderlandse letterkunde aangericht maar gelukkig, zo kan hij de balans opmaken, heeft Nederland zich thans hecht verschanst, met name aan de oostgrens. Voor de Duitse ‘omdoling’ - zoals hij het noemt - ‘in het onmetelijke veld der verbeelding’ blijkt de Nederlandse poëzie te ‘reëel en praktisch’, en ‘de wereld der Ideën laten wij aan onze oostelijke naburen over’.²³

Met die ‘omdoling’ in het onmetelijke veld der verbeelding’ heeft Van Kampen uiteraard de literatuur van de Duitse Romantiek op het oog. De Romantiek, en zeker de Duitse Romantiek, heeft in Nederland inderdaad niet veel weerklank gevonden. In de literatuurgeschiedschrijving worden de eerste decennia van de negentiende eeuw dan ook gekarakteriseerd als een periode van isolationisme, gezapigheid en zelfvoldaanheid. Nederland cultiveerde een burgerlijke huiselijkheid op het moment dat elders juist de ontsnapping uit het burgerlijke werd gezocht. Wat in feite een artistieke nood was, werd verheven tot vaderlandse deugd. Daarmee, zo luidt de gangbare voorstelling, verloor de Nederlandse literatuur het contact met het buitenland, een contact dat pas met het aantreden van de ‘Tachtigers’ weer zou worden hersteld.

In hoeverre deze weergave van zaken recht doet aan de werkelijkheid zal

straks nog aan de orde komen. Op dit moment kunnen we al wel concluderen dat het niet veel bijdraagt tot een beter begrip wanneer het weinig uitdagende karakter van de Nederlandse literatuur vanaf het eind van de achttiende eeuw wordt verklaard uit gezapigheid en zelfvoldaanheid. Inderdaad heeft het er nog al eens de schijn van. Maar ik hoop aannemelijk gemaakt te hebben dat het koesteren van de burgerlijkheid een poging was om nog iets terug te winnen van het vermeende nationale karakter, dat zijn hoogtepunt had bereikt in een tijd dat de Republiek als burgerstaat bij uitstek internationaal respect afdwong. Achter de façade van zelfbehagen ging het ónbehagen schuil van een natie die onherroepelijk was geconfronteerd met haar onbeduidendheid, zowel vergeleken met haar eigen verleden als ten opzichte van de landen die zij voorheen als nauwelijks meerderen of zelfs als minderen had beschouwd.

Eindnoten:

- 5 *Jaarboeken* 1807 tweede stuk p. 139-140.
- 6 Brummel 1951, Pots 1995.
- 7 De eerste druk (Engelberts 1763) wordt vooral gekenmerkt door irritatie over buitenlandse geringschatting van Nederland. In de sterk uitgebreide tweede druk overheerst de zorg over het nationale verval.
- 8 Het begrip ‘nationaal character’ is al te vinden in de eerste druk p. 19 - de vroegste mij bekende plaats (cf. Frijhoff 1992 nt. 23). Mogelijk ontleende Engelberts het aan het gewraakte Engelse geschrift, dat moeilijk te achterhalen blijkt.
- 9 Mijnhardt 1987.
- 10 Nationalisme: Van Sas 1996 met veel literatuur. Het Nederlandse zelfbeeld: Frijhoff 1992 alsmede de overige bijdragen aan het betreffende nummer van het *Documentatieblad Werkgroep achttiende eeuw*.
- 11 Feith 1796 p. 165-189.
- 12 Aangehaald bij Kloek 1987 p. 95.
- 13 Buijnsters 1992.
- 14 Uitvoerig over de huiselijkheidsopvattingen in de poëziebeschouwingen: Krol 1997.
- 15 Tweede druk p. 83 ev. Over de plaats van de *Verdediging* in de discussies over de ‘nationale smaak’ in de schilderkunst: Koolhaas-Grosfeld 1982 p. 610.
- 16 ‘Iets over den smaak der Nederlanderen in de poëzij’. In: Feith 1784-1793 dl. 6 p.1-33. Uitvoeriger hierover Koolhaas-Grosfeld 1982 p.610-612.
- 17 ‘Over de navolging der natuur, en der schoone natuur’. In: Feith 1784-1793 dl. 1 p. 93-139; het citaat op p. 138.
- 18 Aangehaald bij Kossmann 1901 p. 20.
- 19 Over de verhouding Duitsland - Nederland bestaat een uitgebreide literatuur, overigens voornamelijk uit Duits perspectief. In Van Ackeren 1992 hfdst. 1 wordt een synoptische bespreking gegeven van de eerdere bijdragen. Daarna verscheen nog de belangwekkende bijdrage van Roodenburg 1994.
- 20 De Man 1997 hfdst. 4.
- 21 Van den Berg/Hooykaas 1988, Van den Berg 1993.
- 22 Een uitvoerige bespreking van Van Kampens oratie in Krol 1997 hfdst. 3, ‘Periode 1820-1830’.
- 23 Van Kampen 1830 p. 25.

Dit alles diende om het nodige reliëf te geven aan het chauvinisme waarmee Johannes Meerman in de *Jaarboeken* de Nederlandse cultuur tentoonstelt en aan de bijzondere waarde die hij toekent aan romans waarin bij de tekening van de personages, zoals hij zegt, ‘het nationale van ons karakter wél in het oog wordt gehouden’.

Willem Kist en Adriaan Loosjes waren overigens niet de eersten die romans schreven die als karakteristiek Nederlands waren bedoeld. Die eer komt toe aan Betje Wolff en Aagje Deken, zoals reeds was opgemerkt door Rhijnvis Feith. Hun romans *Sara Burgerhart* (1782), *Willem Leevend* (1784-1785) en *Cornelia Wildschut* (1793-1796) had het auteursduo expliciet gepresenteerd als geschiedenissen van vaderlandse karakters, waarin de nationale deugden en ondeugden in het licht werden gesteld. Dat was de manier waarop schrijvers de nationale zaak konden dienen.²⁴

Nu zou niets logischer zijn geweest dan dat in het kielzog van Wolff en Deken en begunstigd door een klimaat van uitgesproken nationale sentimenten een vloedstroom aan vaderlandse romans zou zijn verschenen, romans dus van inheemse herkomst en bevolkt met wat men hield voor karakteristiek vaderlandse personages. Dit zou temeer in de lijn der rede hebben gelegen omdat in de poëzie van deze periode de vaderlandse hartstochten hoog oplaaide: Van Alphen, Feith, Bilderdijk, Helmers, Loots, Tollens en nog vele anderen hebben gezongen van hun liefde voor het vaderland en hun eerbied voor vaderlandse

helden. Maar de lijn van de geschiedenis is niet altijd die der rede, althans niet van wat zich op het eerste gezicht aanbiedt als de rede. In feite kwam de vaderlandse roman na een eerste bloei met Wolff en Deken pas zo'n halve eeuw later echt tot wasdom met het aantreden van de generatie die zich rond het tijdschrift *De gids* verzamelde. In de literatuurgeschiedschrijving wordt de tussenliggende periode voor wat betreft het proza dan ook als een dorre tijd gekenschetst. Slechts aan een paar schrijvers, met Kist en Loosjes als voornaamsten, wordt enige vluchtige aandacht besteed.²⁵ Het is de vraag of deze schrale oogst alleen is toe te schrijven aan de zeef die literatuurhistoriografen gedwongen zijn te hanteren. Ik heb er op gewezen dat Johan Meerman in zowel 1806 als 1807 slechts één roman vermeldde in de *Jaarboeken*. Dit lijkt niet te wijten te zijn te zijn aan een rigoureuze selectie. Integendeel: de woorden waarmee Meerman zijn bespreking van Kists *Ring van Gyges* aanvangt, wekken de suggestie dat de verschijning alleen al van een oorspronkelijke Nederlandse roman hem met voldoening vervult:

Een oorspronkelijke roman onder de groote menigte vertaalde werken van dien aard, waarmede onze boekwinkels overladen worde, verdient in deze bladeren reeds uit dien hoofde alleen eene loffelijke vermelding'.²⁶

Met andere woorden: er verschenen romans genoeg maar het was bijna allemaal import.

Is dit waar? Of moeten we Meermans voorstelling van zaken beschouwen als een retorisch gekleurde variant op de gangbare klacht over de Nederlandse neiging om cultureel vreemd te gaan? Laten we het toen sinds kort verschijnende nationale informatieblad voor de boekhandel er eens op naslaan, de maandelijkse *Lijst van nieuw uitgekomen boeken*. Welnu, in 1806, het eerste jaar waarover Meerman verslag uitbrengt, bedroeg het totaal van de in Nederland verschenen oorspronkelijke en vertaalde romans welgeteld 20. Daarmee lag de romanproductie op het gemiddelde niveau van die jaren. Het Nederlandse aandeel in 1806 was weliswaar groter dan het ene werk dat Meerman vermelding waard achtte maar toch heel bescheiden: slechts 4 titels zijn door Nederlandse schrijvers geleverd, de overige 16 zijn vertalingen. Een steekproef over de hele eeuw 1740-1840 leverde op dat een veel gunstiger verhouding dan deze één tegen vier uitzonderlijk was.²⁷ Een ongunstiger ratio kwam wél regelmatig voor en er waren de hele periode door ook jaren waarin geen enkele oorspronkelijke roman het licht zag.

De minderheidspositie van de oorspronkelijke roman ten opzichte van de vertaalde was dus een structureel verschijnsel. Vanaf de opkomst van het genre

in de loop van de achttiende eeuw is de autochtone romanproductie niet meer dan een fractie geweest van het totale aanbod. De rest was vertaald uit het Frans, het Engels en het Duits. Naarmate de achttiende eeuw vorderde, steeds meer uit het Duits. Van de 16 vertaalde romans die in 1806 werden uitgebracht, was er één van Engelse komaf, de rest van Duitse. In het jaar daarop, 1807, waren alle vertaalde romans van Duitse herkomst. Deze Duitse hegemonie zou nog lang aanhouden: in 1820 - een jaar zonder één oorspronkelijke roman - leverde Duitsland 15 van de 20 vertaalde romans, in 1830 16 van de 25.

In het licht van deze cijfers blijkt de stelling dat Nederland rond 1800 het contact met de buitenlandse literatuur zou zijn verloren op zijn minst voor nuancering vatbaar. Contact was er volop, met name in de vorm van vertaalde romans. Maar ook in andere literaire genres was werk van Duitse herkomst sterk vertegenwoordigd. Op het toneel, althans in de uitgegeven toneelstukken, had Duitsland het voorheen dominante Frankrijk rond 1800 evident overklast. In de poëzie was het aandeel van oorspronkelijk Nederlands werk veel hoger maar ook daar was het aantal vertalingen uit of bewerkingen naar het Duits relatief groot.

De auteurs wier werk in Nederland werd vertaald waren echter niet de auteurs die wij nu verbinden aan de Duitse literatuur van die jaren. De romans van Goethe na *Werther* en de prozawerken van romantici als Novalis en Tieck werden niet toegankelijk gemaakt voor Nederlanders die het Duits niet beheersten. In de jaren waarover Meermans verslag loopt, 1806 en 1807, is de naam die eruit springt die van August Lafontaine. Van de 23 uit het Duits vertaalde romans die in deze twee jaren het licht zagen, stonden er maar liefst 10 op zijn naam. In het totaal verschenen er van Lafontaine in Nederland tussen 1796 en 1824 zo'n dertig romans en daarnaast nog ettelijke verhalenbundels - overigens slechts een fractie van zijn oeuvre. Maar hij was niet de enige Duitser die zich in de gunst van het Nederlandse romanpubliek mocht verheugen. Ook schrijvers als Heinrich Clauren, August Langbein, Karoline Pichler en August von Kotzebue - deze laatste ook een zeer productief toneelschrijver - waren in Nederland succesauteurs. Wat waren dit voor schrijvers?

Het betreft in ieder geval auteurs aan wie geen ereplaatsen zijn toegekend in de geschiedschrijving van de Duitse literatuur, en doorgaans zelfs niet een plaats in het tweede echelon. Als hun namen al genoemd worden, is het - net als met Kist en Loosjes in de Nederlandse handboeken - in een terloopse vermelding of een voetnoot. Zij zijn volledig verzonken in de schaduw van Goethe, Schiller en de romantici. Voor zover aan hun werk belang wordt toegekend is het geen

literair maar een sociaal belang, omdat het klaarblijkelijk inspeelde op de smaak van een breed publiek. Een schrijver als Lafontaine produceerde aan de lopende band roerende geschiedenissen met als vaste ingrediënten een door ingewikkelde machinaties op de proef gestelde liefde, een duistere afkomst van een van de protagonisten, complicaties door standsverschillen, en aan het eind een overwinning van de deugd, bezegeld met een of liefst meer huwelijken.

De latere diskwalificatie van dit soort romans als *Unterhaltungslektüre* mag ons niet over het hoofd doen zien dat zij in feite onmiddellijk aansluiten bij de traditie van de burgerlijk-zedenkundige romans van de Verlichting. Het tempo van de gebeurtenissen ligt veel hoger dan bij deze voorgangers, de intrige is ingewikkelder en spannender, de psychologie is veelal genuanceerder, de lering is minder nadrukkelijk en er is een grote dichtheid aan emotionele scènes van conflict en verzoening, scheiding en terugkeer, verdwijning en weervinden. In dit opzicht is de vroeg-negentiende eeuwse roman onmiskenbaar geëvolueerd ten opzichte van zijn veelal trage, breedsprakige achttiende-eeuwse voorgangers. Maar wat hetzelfde is gebleven is de verlichte burgerlijke moraal; de moraal namelijk dat het geluk niet ligt besloten het najagen van maatschappelijk succes maar in het betrachten van de deugd, dat het niet is te vinden in de grote wereld maar in de beslotenheid van het huisgezin.²⁸ En daarmee hebben we meteen een verklaring waarom deze literatuur zo'n welwillend onthaal kon vinden bij de Nederlanders. Zij appelleerde precies aan de waarden die in Nederland, in dezelfde Verlichtingstraditie, werden gecultiveerd als inherent aan het nationale karakter. Vandaar dat recensenten met grote instemming passages aanhalen als de volgende, uit een roman van Lafontaine:

Zonder zeden is de beste staatsinrichting niets, en met zeden is de slechtste goed; en waaruit ontstaan de zeden anders dan uit den schoot van de gelukkige éénsgezinde familien? Maak de menschen huislijk in liefde en familieééndragt, dan zijn zij deugdzaam, dan staat het algemeen geluk vast en onwrikbaar.²⁹

Dit had een vaderlandse auteur niet treffender kunnen zeggen, zeker niet in 1807, na alle rumoerige experimenten met de staatsinrichting gedurende de Bataafse tijd. En wel heel tekenend is dat Pieter Kikkert in een winnende prijsverhandeling uit 1809 de nationale voorkeur voor eenvoud en realisme niet alleen weerspiegeld ziet in de belangstelling voor de vroegere meesters van de Hollandse school maar evenzeer in die voor wat hij noemt 'de goede producten der duitsche literatuur'. De voorliefde voor 'een uitvoerig van Mierisje, een

grappig J. Steentje, een osje van Potter' komt in zijn ogen voort uit dezelfde zin voor 'waarheid en natuur' als het succes hier te lande van auteurs als August Lafontaine en August von Kotzebue.³⁰

Het laatste wat men Lafontaine en verwante populaire romanciers kan verwijten is dat zij - om de woorden nog eens aan te halen waarmee Van Kampen de Duitsers karakteriseerde - 'omdoolden in het onmetelijke veld der verbeelding'. Hun grote succes in eigen land bewijst dat ook heel wat Duitsers afkerig waren van 'de wereld der Ideën' die door de Amsterdamse hoogleraar zo genereus 'aan onze oostelijke naburen' werd overgelaten. Zin voor het reële en het huiselijke was veel minder een specifiek Nederlandse karaktertrek dan de Nederlanders zelf graag claimden. Naast een traditie van filosofische abstractie kende Duitsland ook een traditie van een bij uitstek praktisch gerichte *Popularphilosophie*. Naast de idealistische literatuur van de Romantiek bleven de burgerlijk-moralistische genres van de Verlichting voortbestaan. Ze zouden nog doorleven in latere stromingen als Biedermeier en Realisme.³¹ De esoterische literatuuropvattingen van de Duitse Romantici en hun bijbehorende minachting voor het brede publiek moeten mede worden gezien als een welbewust verzet tegen de populariteit - en bepaald niet alleen bij de literair onmondigen - van literatuur die zij beschouwden als een trivialisering van de kunst.³² Zij wendden zich welbewust af van een publiek dat zijn geroutineerd producerende lievelingen in staat stelde goed te leven van de honoraria die zij incasseerden, terwijl de werkelijke kunstenaars de grootste moeite hadden hun werken *überhaupt* gepubliceerd te krijgen.

De Nederlanders intussen, die van meet af aan op grote schaal kennis hadden genomen van de Duitse *Popularphilosophie* en Verlichtingromans,³³ konden de romantici er dankbaar voor zijn dat dezen een wel zeer krachtige bevestiging leverden van het bestaande stereotype van de Duitsers als bij voorkeur verkerend op ijle hoogten. Aan het contrast tussen het eigen karakter en dat van de dominante buurman kon op deze wijze nog eens extra reliëf worden gegeven. Daarstraks hebben we gezien hoe Van Kampen in zijn oratie die mogelijkheid met beide handen aangreep.

We kunnen dus concluderen dat Nederland rond 1800 om zo te zeggen ideologisch zijn grenzen scherp afbakende, terwijl het zich in de praktijk soepel openstelde voor wat het buitenland te bieden had, voor zover dat althans niet in strijd was met men als de specifiek Nederlandse waarden beschouwde. En het

buitenland - Duitsland in de eerste plaats maar in mindere mate ook Engeland en Frankrijk - had in overvloed te bieden, want de traditie van de burgerlijke Verlichting leefde ook daar voort.³⁴ In die zin is er geen sprake van dat Nederland zich rond 1800 in een cultureel isolement verschanste. Het ironische is juist dat het nationale karakter dat de Nederlanders zichzelf toeschreven, in feite grotendeels berustte op een ideologie waarvoor internationaal een breed draagvlak bestond.

Eindnoten:

- 24 Kloek 1987, Breekveld 1988 p. 74-77.
- 25 De weinige monografieën zijn bovendien van oudere datum: Boeser 1889 over Margaretha de Neufville, Koopmans 1931 over Loosjes, Kist en Daalberg (de betreffende opstellen dateren uit het begin van deze eeuw), De Haan 1934 over Loosjes, Drop 1958 p.37-50 over Loosjes en Daalberg. Recentelijk heeft Schenkeveld-van der Dussen 1996 aandacht gevraagd voor enkele vrouwelijke auteurs uit deze periode (Margaretha de Neufville, Froukje Herbig).
- 26 *Jaarboeken* 1806 p. 239.
- 27 De gegevens van voor 1790, het jaar waarin de *Naamlijst* begon te verschijnen, zijn gedestilleerd uit Buisman 1960. (Inmiddels is Mateboer 1996 verschenen met een register op jaartallen.) Ik heb me daarbij beperkt tot 'echte' romans, waarvoor overigens geen spijkerharde criteria kunnen worden gegeven. Ten gevolge daarvan zijn mijn aantallen lager dan die van Van Oostrum 1973. Ook heb ik herdrukken niet meegeteld. Romans waarvan het land van herkomst onduidelijk was heb ik waar mogelijk thuisgebracht met behulp van de *Nederlandse bibliografie* 1994.
- 28 Dit geldt allereerst voor de in de eigen tijd spelende romans maar tot op grote hoogte ook voor de zogenaamde 'ridderromans': decor, kostuum en rekwisieten zijn exotisch maar het spel en de spelers zijn vertrouwd. Beaujean 1964 hfdst. v.
- 29 *Vaderlandsche letteroefeningen* 1807 dl. 1 p.48. Bespreking van *De ervenis en De broeders*.
- 30 Kikkert 1809 p. 59, 229.
- 31 Naumann 1968, terloops Beaujean 1964 p. 196. Sengle 1971-1980 ziet wel Verlichtingstradities doorwerken in het Biedermeier (bijv. dl. 1 114-117) maar brengt de roman in dit verband niet ter sprake. Nemoianu 1984 miskent deze continuïteit als hij het Biedermeier voorstelt als een gedeeltelijke terugkeer naar tradities waaraan door de Romantiek radicaal een einde was gemaakt (bijv. p.18).
- 32 Haferkorn 1964 hfdst. IV, Kiesel/Münch 1977 hfdst. II 1. Over de populariteit van Lafontaine: Ishorst 1935.
- 33 Spoelstra 1931.
- 34 Engeland: Richardson 1994 hfdst. 4.2, Kelly 1990 hfdst. 2; Frankrijk: Denby 1994.

4

Ik heb nu twee keer het probleem opgelost door het te verplaatsen. Het probleem was: hoe moet worden verklaard dat rond 1800, toen de kansen voor de nationale roman bij uitstek gunstig leken en er zelfs aanmoedigende belangstelling werd betoond van regeringswege, het genre nauwelijks tot ontplooiing kwam. Die verklaring kon worden gevonden, zo bleek, in de overdadige concurrentie die de inheemse roman ondervond van vertalingen.

Dit antwoord riep echter meteen de nieuwe vraag op hoe die blijkbaar gretige consumptie van buitenlandse waar valt te rijmen met de toenmalige cultivering van het nationale karakter. Ik heb gepoogd aannemelijk te maken dat de eigenschappen

die men toedichtte aan het nationale karakter in feite internationaal gangbare idealen van verlichte burgerdeugd waren. De buitenlandse romans die in deze traditie stonden, belichaamden dus normen en waarden die bij de Nederlanders op de vruchtbare bodem vielen van een met zorg gecultiveerd zelfbeeld.

Daarmee is het probleem evenwel nog steeds niet uit de wereld. Duidelijk is nu waarom de vertalingen door de kritiek konden worden geaccepteerd en bij het publiek ingang vonden, maar nog niet verklaard is hun dominante positie ten opzichte van oorspronkelijk Nederlandse romans. Hoe was het mogelijk dat de verschijning van een inheems werk door Meerman kon worden toegejuicht als bijna op zichzelf al een memorabel literair evenement? Deze vraag klemmt temeer omdat het niet zo is dat de doorsnee vertaalde roman niet van 'echt' was te onderscheiden. In veruit de meeste gevallen verloochent zich de uitheemse herkomst niet. De geschiedenissen spelen in bij uitstek on-Nederlandse samenlevingen, waar de dienst wordt uitgemaakt door graven en baronnen en waar de steden zijn bevolkt met een onoverzichtelijke mêlée van geheimkamerraden, legatiesecretarissen, superintendanten en talloze andere functionarissen die men

in een ordentelijke Nederlandse stad vergeefs zou zoeken.

Afgaand op wat de recensenten hierover te berde brengen, zou het juist deze licht exotische entourage zijn geweest waar het publiek zich aan vergaapte. Regelmatig slaken zij de verzuchting dat het toch beter zou zijn als de smaak van de romanlezers meer naar vaderlandse producten zou uitgaan dan naar import, hoe onberispelijk die op zichzelf ook was. Daarmee verklaren deze critici het buitenlandse aanbod uit de vraag van een publiek dat nog steeds niet geheel vrij was van de nationale ondeugd om aan het vreemde meer waarde te hechten dan aan het eigene. We kunnen echter vraagtekens zetten bij die verklaring. Zij past in het morele interpretatiekader van de tijdgenoten maar wellicht is het ook hier, net als ten aanzien van het achttiende-eeuwse verval, zinvol om na te gaan in hoeverre de economische constellatie een rol kan hebben gespeeld.

Wat levert een verkenning van de economie van het toenmalige boekbedrijf op? Om eerlijk te zijn: vooral een overstelpende hoeveelheid mist. Gegevens over aanbod en vraag, over uitgeversbeleid en lezersvoorkeuren zijn schaars en versnipperd overgeleverd en dat overgeleverde is vaak moeilijk te interpreteren. Maar enkele contouren doemen toch wel op uit de nevel.

Laten we allereerst de omvang proberen vast te stellen van de Nederlandse markt voor romans rond 1800. We hebben al gezien dat het jaarlijks verschijnende aantal nieuwe titels voor onze begrippen zeer klein was, zo'n twintig per jaar. In wat voor aantallen werden deze geproduceerd? Daarover weten we bijzonder weinig, behalve voor de jaren 1812 en 1813 toen de inlijving bij Frankrijk ertoe leidde dat ook de Nederlandse uitgaven werden opgenomen in de lijsten van door de censuur toegestane werken, met vermelding van de oplagen.³⁵ Daaruit blijkt in de eerste plaats dat de roman tot de bescheiden opgelegde genres behoorde. Van de meeste romans werden tussen de 500 en 800 exemplaren gedrukt, een enkele uitschieter - waaronder werken van onze bekenden Willem Kist, Adriaan Loosjes en August Lafontaine - liep op tot 1100. De gemiddelde roman werd daarmee nauwelijks hoger opgelegd dan de gemiddelde dichtbundel en duidelijk lager dan bijvoorbeeld populair-wetenschappelijke werken, om maar te zwijgen van geliefde stichtelijke boekjes.³⁶ Bovendien werden er in de sector populair-wetenschappelijk en helemaal in de sector stichtelijk veel meer titels uitgegeven. Dit betekent dat de markt voor romans bescheiden was; een beperkt aantal titels vond z'n weg naar maximaal een duizendtal kopers over het hele, toen ongeveer twee miljoen inwoners tellende Nederland.

Daarmee richt onze blik zich op de kopers. De boekenkopers van weleer zijn

voor ons een anonieme massa. De laatste jaren heeft echter een aantal van hen een gezicht gekregen, dankzij enkele gelukkige vondsten van bewaard gebleven boekhandelsadministraties. Van het onderzoek daarnaar is hier in Utrecht de afgelopen tien jaar veel werk gemaakt.³⁷ Zo weten we dat in de belangrijkste boekhandel van Middelburg van *Susanna Bronkhorst* zes exemplaren werden verkocht, waarmee dit werk onder de romans relatief een bestseller was. Dit bevestigt hetgeen de oplagecijfers al deden vermoeden: het was nog lang niet zover dat de roman brede lagen van ‘nieuwe’ lezers aanboorde.³⁸ Maar de Middelburgse boekhandelsadministratie laat ook nog iets anders zien: van die zes exemplaren van *Susanna Bronkhorst* gingen er drie naar particuliere kopers en drie naar leesgezelschappen. Dat is iets om even bij stil te staan.

Leesgezelschappen waren clubs waarvan de leden voor gezamenlijke rekening boeken kochten en die vervolgens onderling lieten circuleren. Over de leden ervan zijn we nog slecht geïnformeerd; vermoedelijk waren het doorgaans mensen die ook als particulier boeken aanschafte.³⁹ Maar de Middelburgse administratie laat zien dat het consumptiepatroon van de leesgezelschappen significant afweek van dat van de particuliere kopers. Terwijl romans maar een geringe en incidentele belangstelling genoten van de particulieren, werden ze met grote regelmaat aangeschaft door de gezelschappen.⁴⁰ Dit was geen specifiek Middelburgs fenomeen. Er zijn aanwijzingen dat de roman overal in Europa een genre was dat bij uitstek zijn weg vond via leesgezelschappen en ook via leenbibliotheken.⁴¹ Dit betekent dat het aantal lezers van een roman veel groter kon zijn dan oplage- en verkoopcijfers zouden doen vermoeden. Het aantal particulieren dat in de Middelburgse boekhandel wel eens een roman kocht - in 1807 bijvoorbeeld waren dat er 56 - werd naar alle waarschijnlijkheid royaal overtroffen door het totaal van de lezers van de acht leesgezelschappen die in dat jaar regelmatig romans aanschafte. En dit is geen wonder: alleen al de stevige prijs - de vierdelige *Ring van Gyges* kostte twaalf, *Susanna Bronkhorst*, in zes delen, achttien gulden - maakte dat de particuliere aanschaf van romans alleen kon zijn weggelegd voor de zeer welgestelden.

Tot diep in de negentiende eeuw werd het landelijke net van leesgezelschappen alleen maar fijnmaziger. Voor de markt moet het succes van deze geïnstitutionaliseerde vorm van gezamenlijke boekaanschaf belangrijke consequenties hebben gehad. In de eerste plaats stonden de leesgezelschappen dankzij hun vaste budget garant voor een stabiele afname. Zij bevorderden de continuïteit van de productie door hun permanente vraag naar nieuwe titels. Op de kleinschalige

Nederlandse romanmarkt vormden zij voor de uitgevers een onmisbaar segment.

Daar stond tegenover dat zij een groei van die markt belemmerden. De populariteit van het leesgezelschap bracht met zich mee dat een sterke toename van het romanlezend publiek slechts een bescheiden groei van het aantal verkochte romans ten gevolge had. Ook stond het leesgezelschap uitschietende verkoopcijfers van individuele titels in de weg. Immers, hoeveel enthousiasme een werk ook wekte, een gezelschap schafte er in principe nooit meer dan één exemplaar van aan. Later in de eeuw zouden de commerciële leenbibliotheken dezelfde effecten hebben, en dan nog op veel grotere schaal.⁴²

Maar niet alleen in kwantitatieve zin moeten de leesgezelschappen een nivellerend effect op het marktaanbod hebben gehad. Uiteraard kon de instelling alleen bestaan bij gratie van een consensus onder de leden over de aan te schaffen werken; allen moesten de overtuiging hebben dat hun geld goed werd besteed. Het ligt voor de hand dat dit leidde tot een aanhouden van het ‘juste milieu’: niet te vluchtig maar vooral ook niet te moeilijk, niet te zedenprekerig maar zeker niet te vrijmoedig, niet te ouderwets maar nog minder te modern. De leesgezelschappelijke boekaanschaf weerspiegelt dit koersen op de middelmaat en ook de weinige verslagen die zijn overgeleverd van discussies omtrent de keuze, leggen er getuigenis van af hoe ieder risico van onenigheid werd gemedend.⁴³ De gezelschappen reguleerden daarmee in hoge mate het leesgedrag van hun leden. Dit betekent dat uitgevers die zich wilden verzekeren van een goede naam bij de leesgezelschappen, er verstandig aan deden met deze nivelleringszin en neiging tot conservatisme rekening te houden. Voor experimenten met romans die literair of levensbeschouwelijk de gangbare opvattingen provoceeden was de markt eenvoudig te klein.

Hiermee zijn de contouren zichtbaar geworden van de partij die afnam: de kopers. Laten we nu een blik werpen op de aanbiedende partij. In feite gaat het om twee partijen, wier belangen niet steeds gelijk op liepen: de schrijvers en de uitgevers.

Een uitgever die een substantieel stuk van de romanmarkt wilde veroveren had niet veel keus: hij moest zich voegen naar de traditionele smaak. Nu was het wel zo dat hij binnen de grenzen daarvan keuze te over had. De traditie waarop hij diende in te spelen bestond immers niet alleen in Nederland. In feite, zo is duidelijk geworden, vormde de Nederlandse romanmarkt slechts een hoekje van een reusachtig internationaal marktterrein waar een in hoge mate homogeen

product werd gesleten. Dit homogene product was de roman in de geest van de burgerlijke Verlichting. Nederlandse uitgevers hoefden dus niet slechts te putten uit het hoe dan ook beperkte reservoir van oorspronkelijk creatief talent, ze konden daarnaast kiezen uit een immens buitenlands aanbod. Zeker als het ging om de keuze tussen een beproefde buitenlandse succesauteur en een nog onbekende of niet bijzonder populaire Nederlandse schrijver, zullen uitgevers allicht hun commerciële belangen zwaarder hebben laten wegen dan hun vaderlandse gevoel.

In die afweging van belangen speelde bovendien een rol dat vertalingen relatief goedkoop konden worden geproduceerd. Behalve de vaste materiële kosten drukte alleen het honorarium voor de vertaler op de begroting. De schrijver zelf ontving niets, evenmin als de oorspronkelijke uitgever. Er bestonden geen conventies of wetten die hun rechten internationaal beschermden.⁴⁴ Hoe populair een buitenlandse schrijver in eigen land ook was, de productie van een vertaling werd er niet duurder door.

Tegenover de vertalerskosten bij een roman van buitenlandse herkomst stond bij een oorspronkelijk werk het auteurshonorarium. Het betalen van *royalties*, dus van een percentage voor de auteur van ieder verkocht exemplaar, was voor zover bekend nog niet in gebruik. Aangaande honoraria zijn niet heel veel gegevens overgeleverd.⁴⁵ Naar alle waarschijnlijkheid is het zo dat een beginnend schrijver zich met weinig tevreden moest stellen, soms alleen met enkele presentexemplaren. Voor de uitgever was de productie in dat geval goedkoper dan die van een vertaling maar het risico was, gegeven de onbekendheid van de auteur, ook groter. Voor potentiële debutanten kan de gedachte liefdewerk te verrichten nauwelijks stimulerend zijn geweest. Dit temeer omdat van de roman rond 1800 werd verwacht dat hij omvangrijk was: twee delen was zo goed als regel, vier of zes delen geen uitzondering. Daar kwam nog bij dat met proza niet veel eer viel te behalen, veel minder althans dan met poëzie. De romancier schreef voor een anoniem publiek. Dichters daarentegen ontmoetten hun bewonderaars in de vele literaire genootschappen waar zij werden uitgenodigd voor voordrachten uit hun werk.⁴⁶ Een roman leende zich niet voor het specifieke soort retoriek dat op zulke bijeenkomsten werd verwacht. Kortom: de romancier *in spe*, of de romancier die niet op eclatante successen kon bogen, zal gemakkelijk in de verleiding zijn gekomen zijn scheppende arbeid vaarwel te zeggen om in plaats daarvan te pogen een schraalbetaalde maar dan toch in ieder geval betaalde opdracht voor een vertaling in de wacht te slepen.

Anders was het als een schrijver naam had gemaakt. In dat geval kon hij eisen stellen. Gegeven het feit dat, bij ontstentenis van een systeem van *royalties*, alle winst van een goede verkoop naar de uitgever ging, konden die eisen aanzienlijk zijn. Maar als ze te hoog werden zal de uitgever zonder enige twijfel hebben overwogen dat de uitgave van een populaire buitenlander slechts een vertalersloon vergde.

Een illustratie van dit dilemma leveren Wolff en Deken. Omtrent hun transacties met uitgevers zijn enkele verspreide gegevens overgeleverd.⁴⁷ Toen *Sara Burgerhart* een succes was gebleken, was hun uitgever Van Cleef bereid om *Willem Leevend* vorstelijk te honoreren: hij betaalde dertig gulden per katern van zestien bladzijden, wat neerkwam op zesduizend gulden voor het gehele werk. Geen onaardig bedrag in een tijd dat de modale dorpspredikant het met zeshonderd gulden 's jaars moest doen en een hoogleraar in de orde van tweeduizend verdiende. Maar het zou niet zo blijven. Na de tegenvallende verkoopresultaten van *Willem Leevend* en de al helemaal slecht verkochte *Cornelia Wildschut* bood Van Cleef voor een nieuw project, *Geschrift eener bejaarde vrouw*, slechts de helft, vijftien gulden per katern en toen de eerste delen daarvan bleken niet te lopen halveerde hij het bedrag nog eens tot zeven gulden. Voor de dames was dit reden om verontwaardigd de pen erbij neer te gooien: Zeven gulden voor zulk moeilijk werk, schampert Aagje: ‘Voor een gulden minder behoefde Wolfje slechts het gemaklykste werkje te vertaalen’. De roman werd niet voltooid en vertalen zou Betje inderdaad blijven doen, aan de lopende band en tot het bittere einde.

Voor beide partijen, uitgever en schrijver, lonkte het vertalen dus als alternatief. De uitgever die vond dat de auteur overvroeg, gaf de voorkeur aan de bescheiden kosten van een vertaling. De auteur die zich door de uitgever ondergewaardeerd voelde, week uit naar het gemakkelijker vertaalwerk. In beide gevallen was de Nederlandse roman de verliezer.

Met dit alles wil niet gezegd zijn dat in het buitenland vertalingen geen rol enkele rol speelden. Successchrijvers als de Duitsers Lafontaine en Kotzebue, de Françaises Mme de Genlis en Mme Cottin, wat later de Engelsen Scott en Dickens, werden vertaald en in grote aantallen verkocht in vrijwel alle landen van Europa. Maar het spreekt vanzelf dat de positie van de oorspronkelijke literatuur in een klein land met grote burens veel ongunstiger was dan bij de grote burens zelf. Daarstraks kwam ter sprake dat rond 1800 meer dan driekwart

van de in Nederland uitgegeven romans van buitenlandse herkomst was. In dezelfde jaren lag in Duitsland het buitenlandse aandeel in de romanproductie tussen de tien en twintig procent.⁴⁸

Dat de Nederlandse roman gedurende de decennia rond 1800 niet echt wilde doorbreken, lijkt derhalve in de eerste plaats te moeten worden toegeschreven aan de buitengewoon ongunstige concurrentiepositie waarin de Nederlandse romancier verkeerde - niet bij een xenofiel publiek maar bij de zakelijk-rationeel opererende uitgevers. Wie toch van de pen wilde of moest leven, kon beter gaan vertalen of zijn heil zoeken in de journalistiek. Tenzij hij gefortuneerd genoeg was om de uitgevers te passeren door zijn werk - desnoods ten koste van grote verliezen - in eigen beheer uit te geven, zoals de Utrechtse regent Willem Emmery de Perponcher.⁴⁹ Of tenzij hij het geluk had zelf in het bezit te zijn van een goedlopende uitgeverij. Het zal niet helemaal toeval zijn dat de meest productieve Nederlandse romancier van de eerste decennia van de negentiende eeuw in deze comfortabele positie verkeerde. Het was de door Meerman zo geprezen Adriaan Loosjes.

Eindnoten:

- 35 In het weekblad *Bibliographie de l'Empire Français ou Journal de l'imprimerie et de la librairie*. De Nederlandse gegevens zijn te vinden in de nummers verschenen tussen 1 november 1811 en 31 december 1813. Hierover Kloek 1984. Vergelijking van de cijfers met incidentele vondsten als bijvoorbeeld in Dongelmans 1992 p. 135 geeft vooralsnog geen aanleiding te veronderstellen dat de oplages in de rampzalige jaren 1812-1813 exceptioneel laag waren. Er werd wel minder uitgegeven dan normaal.
- 36 Overigens zijn dit soort uitspraken niet zonder haken en ogen: Dongelmans 1994.
- 37 Bijv. Kloek/Mijnhardt 1987, 1988, 1993; Brouwer 1995.
- 38 Vergelijk Kloek 1994 en Brouwer 1995. Ook voor de omringende landen wordt de these van de achttiende-eeuwse leesrevolutie thans gerelativeerd, bijvoorbeeld Bödeker 1996.
- 39 Over het fenomeen leesgezelschap: Buijnsters 1984, Jansen 1990. De weinige tot dusver bekende ledenlijsten (bijv. Van Goinga-van Driel 1983, Van Baarle 1984, Dongelmans 1990) suggereren een welgesteld publiek maar de overlevingskans van archivalia zal groter zijn geweest naarmate een gezelschap chiquer was.
- 40 Kloek/Mijnhardt 1987.
- 41 Luger 1978, Van Goinga 1995, Prüsener 1973 hfdst.4.3., Martino 1990, Feather 1988 hfdst. 13.
- 42 In vergelijking met het buitenland kwamen de leenbibliotheken in Nederland enigszins traag tot ontwikkeling: Popkin 1992 p. 281-282.
- 43 Bijvoorbeeld de notulen van het Bossche *Legendo Discimus*, aanwezig in het Gemeentearchief Den Bosch. Ongepubliceerd doctoraalwerkstuk R. de Bruijn, 1988. Martino 1990 ziet deze homogeniseringstendenzen ook weerspiegeld in de aanschaf van de Duitse commerciële leenbibliotheken.
- 44 Er ontstonden dan ook regelmatig conflicten tussen uitgevers die hetzelfde buitenlandse werk in vertaling uitbrachten: Nieuweboer 1982.
- 45 Een allereerste verkenning: Kuitert 1994. Enkele bedragen: Dongelmans 1992 p. 143-145.
- 46 Van den Berg 1984.
- 47 Kloek 1990, appendix.
- 48 Martino 1990 p. 674.
- 49 Mijnhardt 1990.

Met deze infrastructurele verkenning lijkt het probleem van de bescheiden positie van de vaderlandse roman opgelost. De tijdgenoten zochten de oorzaak in een navolgingszucht die de Nederlanders aangeboren zou zijn. Latere generaties zagen er een symptoom in van de Jan-Salieggeest die de Nederlanders rondom 1800 collectief zou hebben bevangen. Beide verklaringen kunnen we laten voor wat ze zijn om te concluderen dat er allereerst sprake lijkt te zijn geweest van een structureel probleem van een kleine natie met grote burens. Die burens zijn wel concurrenten op haar markt maar zij is dat nauwelijks op de hunne.⁵⁰ Het is een probleem dat op scherp kwam te staan ten gevolge van de groei van het nationaal bewustzijn. Juist de markering van de grenzen confronteerde de Nederlanders met hun beperkte mogelijkheden om het vaderland scherp af te bakenen.

Maar als er sprake was van een structureel probleem dan volgt daaruit dat het slechts kon verdwijnen ten gevolge van structurele veranderingen. Tegen het midden van de negentiende eeuw begint het aantal oorspronkelijke romans gestaag te groeien en al ruim voor het einde ervan is het jaarlijkse aanbod van titels nauwelijks meer te overzien. De vraag is dan waaraan dat te danken is.

Bood misschien een groeiende markt ruimte voor een groter en meer heterogeen aanbod? En zo ja: waardoor groeide die markt dan? Is er een relatie met technische ontwikkelingen in het drukbedrijf waardoor de kosten van het boek daalden? Speelden nieuwe distributiemethodes een rol, zoals de colportage en het boek in afleveringen?⁵¹ Leidde een toenemende scholing tot een verhoogde romanconsumptie? En als dit allemaal tot de groei bijdroeg, waarom profiteerde dan de vertaalde roman er niet evenzeer van? Of profiteerde die wel degelijk net zo goed en bleef de verhouding tussen oorspronkelijk en vertaald werk globaal gelijk?

Op deze vragen zal ik hier geen antwoord geven. En dat niet alleen omdat het tijd is om tot een afsluiting te komen, maar ook omdat - ik zal het maar ronduit bekennen - het me nog lang niet allemaal duidelijk is. In het boek- en lezershistorisch onderzoek is de negentiende eeuw, en dan met name de tweede helft, een beetje een stiefkind gebleven. Bekend is dat zich in die periode ingrijpende ontwikkelingen hebben voltrokken in de productie en distributie van het boek, bekend is ook dat de lectuurconsumptie en het leesgedrag aan wezenlijke veranderingen onderhevig waren, maar hoe en in welke samenhang het een en het ander zich heeft voltrokken - daarin bestaat nog maar weinig inzicht.⁵² Er is dus werk aan de winkel. En waar de open vraag uit retorisch oogpunt minder geschikt is om er een rede mee te besluiten, is zij misschien juist bij uitstek adequaat om er een leeropdracht mee te aanvaarden.

* * *

Tot slot een enkel woord over die leeropdracht en iets meer woorden van dank.

Wat de leeropdracht betreft: ik heb haar zelf mogen voorstellen. Dat is een van de prerogatieven van het Akademiehoogleraarschap - waarover dadelijk meer. Ik heb gekozen voor een formulering - Sociale geschiedenis van de literatuur - waarin mijn bijzondere belangstelling voor de maatschappelijke dimensies van de literatuur naar voren komt. Literatuur bestaat niet in het luchtledige. Zij levert op meer of minder directe wijze een bijdrage aan levensen maatschappijbeschouwelijke discussies. Zij is afhankelijk van economische constellaties. Haar mogelijkheden en verschijningsvormen worden niet alleen bepaald door het beschikbare schrijverstalent maar ook door de condities van productie, distributie en consumptie. Aan de hand van een casus - de vaderlandse roman rond 1800 - heb ik gepoogd te illustreren hoe onderzoek

naar deze sociale context de literatuurgeschiedenis met nieuwe inzichten kan verrijken.

Dan wil ik graag enkele personen en instanties de dank betuigen die ik hun verschuldigd ben.

Allereerst noem ik Lodewijk Napoleon en zijn rechterhand voor cultuur, Johannes Meerman. Een van de initiatieven, uitgegaan van de eerste en gerealiseerd door de tweede, was - ik heb het al aangestipt - de instelling van een prestigieus nationaal wetenschappelijk genootschap, de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen. En zoals u op de uitnodiging heeft kunnen zien, heb ik aan de Koninklijke Akademie mijn benoeming te danken.

Graag betuig ik mijn grote erkentelijkheid aan de Akademie en in het bijzonder aan de door haar in het leven geroepen Stichting Akademieerstoelen Geesteswetenschappen. Het doel van de Stichting is de komende jaren voor een tiental universitaire (hoofd)docenten een driejarig bijzonder hoogleraarschap te realiseren, ter versterking van het onderzoek, in het bijzonder het promotieonderzoek, in vakgebieden op het terrein van de geesteswetenschappen die speciale bescherming of stimulering behoeven. Dat aan mij de eerste van deze Akademieerstoelen is toegekend beschouw ik als een eer, maar ook als een verplichting ten aanzien van het vakgebied dat aan mijn zorg is toevertrouwd, de Nederlandse letterkunde en de Vergelijkende literatuurwetenschap van de achttiende en vroege negentiende eeuw. In mijn dank betrek ik tevens de Stichting Praemium Erasmianum, die een financiële ondersteuning van de Akademieerstoelen mogelijk maakt.

Het College van Bestuur van de Universiteit Utrecht, het Bestuur en de Raad van de Faculteit der Letteren en het Dagelijks Bestuur van de Vakgroep Literatuurwetenschap ben ik erkentelijk voor de voortvarende wijze waarop zij de instelling van deze leerstoel hebben verwezenlijkt.

Ik heb in mijn wetenschappelijke loopbaan van zeer velen mogen leren. Twee van hen wil ik met name noemen. Wim van den Berg heeft mij toen ik nog studeerde binnengeleid in de literaire wereld van de achttiende en negentiende eeuw en strekt mij daar nog steeds tot een erudiete en ook wijze gids. Wijnand Mijnhart is al meer dan tien jaar een voortdurend inspirerende, en vaak ook corrigerende metgezel op gezamenlijke verkenningstochten in het grensgebied van literatuurgeschiedenis en cultuurgeschiedenis.

Het laatste woord geldt traditioneel de studenten. Het onderzoek naar de

sociale dimensies van literatuur is vaak arbeidsintensief en tijdrovend. Projecten als de achttiende-eeuwse dichtgenootschappen, het negentiende-eeuwse leespubliek, de institutionalisering van het literatuuronderwijs, hadden nooit gerealiseerd kunnen worden zonder het enthousiasme en de werkdrijf van groepen doctoraalstudenten. Ik hoop van jullie onvermoeibare medewerking én van jullie constructieve weerwerk te blijven profiteren.

Mijn allerlaatste woord geldt u, geachte aanwezigen. Ik dank u voor uw belangstelling.

Eindnoten:

- 50 Dat gold niet alleen voor de roman. Hetzelfde probleem is met betrekking tot het algemeen-culturele tijdschrift rond 1800 aan de orde gesteld door Johannes 1996.
- 51 Respectievelijk Kuitert 1996 en 1993.
- 52 Over de technische ontwikkelingen Van Lente/De Wit 1993, over de betekenis daarvan voor de lectuurconsumptie Van Lente 1996.

Bibliografie

Van Ackeren 1992

Margarete van Ackeren, *Das Niederlandebild im Strudel der deutschen romantischen Literatur. Das Eigene und die Eigenheiten der Fremde.* Amsterdam/Atlanta GA: Rodopi.

Van Baarle 1984

Marcel van Baarle, *Een onderzoek naar de organisatie, het ledenbestand en de boekaanschaf van het leesgezelschap 'Miscens Utile Dulci' te Leiden in de periode 1800-1840.* Doctoraalscriptie Vakgroep Nederlands Rijksuniversiteit Leiden.

Beaujean 1964

Marion Beaujean, *Der Trivialroman in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts. Die Ursprünge des modernen Unterhaltungsromans.* Bonn: Bouvier u. Co.

Van den Berg 1984

W. van den Berg, 'Sociabiliteit, genootschappelijkheid en de orale cultus'. In: Marijke Spies (red.), *Historische letterkunde. Facetten van vakbeoefening.* Groningen: Wolters-Noordhoff, p. 151-170.

Van den Berg 1993

Willem van den Berg, "Notre poésie est réaliste et pragmatique". Identité nationale et discours littéraire'. In: Pim den Boer/Willem Frijhoff (éd.), *Lieux de mémoire et identités nationales.* Amsterdam: Amsterdam University Press, p. 139-153.

Van den Berg/Hooykaas 1988

W. van den Berg/G.J. Hooykaas, "'Zamen bengelen, dat het klinkt". Een polemieek uit 1837 over de aard van de Nederlandse cultuur'. In: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse letterkunde te Leiden 1986-1987*, p. 37-68.

Bijvoet e.a. 1996

Theo Bijvoet/Paul Koopman/Lisa Kuitert/Garrelt Verhoeven (red.), *Bladeren in andermans hoofd. Over lezers en leescultuur.* Nijmegen: Sun.

Bödeker 1996

Hans Erich Bödeker, 'Democratisering van het lezen? Leesgedrag in Duitsland in de negentiende en twintigste eeuw'. In: Bijvoet e.a. 1996, p. 264-290.

Boeser 1889

P.A.A. Boeser, *Leven en werken van Margaretha Jacoba de Neufville*. Leiden: Gebr. van der Hoek.

Breekveld 1988

W.F.G. Breekveldt, *Pragmatiek van de roman. Een onderzoek naar aspecten van 'Cornelia Wildschut' roman in brieven door E. Wolff-Bekker en A. Deken*. Amsterdam: Stichting Neerlandistiek VU.

Brouwer 1995

Han Brouwer, *Lezen en schrijven in de provincie. De boeken van Zwolse boekverkopers 1777-1849*. Leiden: Primavera Pers.

Bruggeman e.a. 1996

M. Bruggeman e.a. (red.), *Mensen van de nieuwe tijd. Een liber amicorum voor A.Th. van Deursen*. Amsterdam: Bert Bakker.

Brummel 1951

L. Brummel, 'De zorg voor kunsten en wetenschappen onder Lodewijk Napoleon'. In: *Publicaties van het Genootschap voor Napoleontische studien* 1, p. 11-26.

Buijnsters 1984

P.J. Buijnsters, 'Nederlandse leesgezelschappen uit de 18e eeuw'. In: *Nederlandse literatuur van de achttiende eeuw. Veertien verkenningen*. Utrecht: Hes, p. 183-198.

Buijnsters 1992

P.J. Buijnsters, "'De kleine republiek': Het gezin in de Nederlandse literatuur van de achttiende eeuw'. In: *Documentatieblad Werkgroep achttiende eeuw* 24, p. 87-104.

Buisman 1960

M. Buisman J.Fzn., *Populaire prozaschrijvers van 1600 tot 1815. Romans, novellen, verhalen, levensbeschrijvingen, arcadia's, sprookjes. Alphabetische naamlijst*. Amsterdam: Israël.

Denby 1994

David J. Denby, *Sentimental narrative and the social order in France, 1760-1820*. Cambridge enz.: CUP.

Dongelmans 1990

B.P.M. Dongelmans, 'Over intekenaren, kopers en lezers. Een zoektocht naar het Leesgezelschap te Nieuwenhuis'. In: *De negentiende eeuw* 14, p. 189-204.

Dongelmans 1992

B.P.M. Dongelmans, *Johannes Immerzeel Junior (1776-1841). Het bedrijf van een uitgeverboekhandelaar in de eerste helft van de negentiende eeuw*. Amstelveen: Ernst & Co.

Dongelmans 1994

B.P.M. Dongelmans, 'De betekenis van oplage'. In: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 1, p. 181-201.

Drop 1958

W. Drop, *Verbeelding en historie. Verschijningsvormen van de Nederlandse historische roman in de negentiende eeuw*. Assen: Van Gorcum & Comp.

Engelberts 1763

[E.M. Engelberts], *Verdediging van de eer der Hollandsche natie*. Amsterdam: Yntema & Tieboel. Tweede druk 1776. Ibidem: idem.

Feather 1988

John Feather, *A history of British publishing*. London/New York: Routledge.

Feith 1784-1793

Rhijnvis Feith, *Brieven over verscheiden onderwerpen*. 6 dln. Amsterdam: Allart.

Feith 1796

Rhijnvis Feith, *Oden en gedichten* dl. 1. Amsterdam: Allart.

Frijhoff 1992

Willem Frijhoff, 'Het zelfbeeld van de Nederlander in de achttiende eeuw: een inleiding'. In: *Documentatieblad Werkgroep achttiende eeuw* 24, p. 5-28.

Van Goinga-van Driel 1983

J. van Goinga-van Driel, 'Nuttig en aangenaam: leesgezelschappen in 18e-eeuws Leiden'. In: J.A.A.M. Biemans e.a. (red.), *Boeken verzamelen. Opstellen aangeboden aan Mr. J.R. de Groot*. Leiden: Bibliotheek der Rijksuniversiteit, p. 165-181.

Van Goinga 1995

Hannie van Goinga, "'Vercierde Historien": een verkenning naar de commerciële leesbibliotheken in de Republiek in de 18e eeuw'. In: Koert van der Horst/Peter A. Koolmees/Adriaan Monna (red.), *Over beesten en boeken. Opstellen over de geschiedenis van de diergeneeskunde en de boekwetenschap*. Rotterdam: Erasmus Publishing, p. 283-298.

Grijzenhout e.a. 1987

F. Grijzenhout/W.W. Mijnhardt/N.C.F. van Sas (red.), *Voor vaderland en vrijheid. De revolutie van de patriotten*, Amsterdam: De Bataafsche Leeuw.

de Haan 1934

M.H. de Haan, *Adriaan Loosjes*. Utrecht: De Haan.

Haferkorn 1964

Hans Jürgen Haferkorn, 'Der freie Schriftsteller. Eine literatur-soziologische Studie über seine Entstehung und Lage in Deutschland zwischen 1750 und 1800'. In: *Archiv für Geschichte des Buchwesens* 5, p. 524-711.

Ishorst 1935

Hilde Ishorst, *August Heinrich Julius Lafontaine*. Berlin: Ebering.

Jaarboeken

Jaarboeken der wetenschappen en kunsten, in het Koningryk Holland.

Amsterdam/Den Haag: Van Cleef.

Jansen 1990

Dick Jansen, 'Uitgerekend op intekening. De kwantitatieve ontwikkeling van het leesgezelschap in Nederland, 1781-1850'. In: *De negentiende eeuw* 14, p. 181-188.

Johannes 1996

G.J. Johannes, 'Infrastructuur en Verlichtingscultuur. Het Nederlandse tijdschrift: "spiegel der Verlichting?"' In: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 111, p. 149-166.

Van Kampen 1830

N.G. van Kampen, *Redevoering over den geest der Nederlandsche letterkunde, vergeleken met die van andere volken*. Amsterdam: Stadsdrukkerij.

Kelly 1990

Garry Kelly, *English fiction of the romantic period 1789-1830*. Herdruk London/New York: Longman.

Kiesel/Münch 1977

Helmuth Kiesel/Paul Münch, *Gesellschaft und Literatur im 18. Jahrhundert. Voraussetzungen und Entstehung des literarische Markts in Deutschland*. München: Beck.

Kikkert 1809

Pieter Kikkert, 'Wat is de reden, dat de Nederlandsche school [...] zoo weinig meesters in het historisch vak heeft opgeleverd [...]?' In: *Verhandelingen, uitgegeven door Teyler's Tweede genootschap* 17, p. 1-246.

Klein 1996

P.W. Klein, 'Johan Meerman (1753-1815). Conservatief aan de zijlijn'. In: Bruggeman e.a. 1996, p. 399-413.

Kloek 1984

J.J. Kloek, 'Lezen als levensbehoefte. Roman en romanpubliek in de tweede helft van de 18e eeuw'. In: *Literatuur* 1, p. 136-142.

Kloek 1987

J.J. Kloek, 'Letteren en landsbelang'. In: Grijzenhout e.a. 1987, p. 81-95.

Kloek 1990

J.J. Kloek, 'De historie van de juffrouwen Betje Wolff en Aagje Deken, in brieven'. *De nieuwe taalgids* 83, p. 54-62.

Kloek 1994

J.J. Kloek, 'De lezer als burger. Het literaire publiek in de achttiende eeuw'. In: *De achttiende eeuw. Documentatieblad van de Werkgroep achttiende eeuw* 26, p. 177-191.

Kloek/Mijnhardt 1987

J.J. Kloek/W.W. Mijnhardt, 'Negentiende-eeuwse boekaanschaf - twee steekproeven'. In: *Colloquium over leescultuur en boekverspreiding in Noord en Zuid in de 19de eeuw* (3de colloquium van het Snellaertcomité). Gent: z.u., p. 5-22.

Kloek/Mijnhardt 1988

J.J. Kloek/W.W. Mijnhardt, *Leescultuur in Middelburg aan het begin van de negentiende eeuw*. Middelburg: Zeeuwse Bibliotheek, Van Benthem & Jutting.

Kloek/Mijnhardt 1993

Joost J. Kloek/Wijnand W. Mijnhardt, 'The ability to select: the growth of the reading public and the problem of literary socialization in the eighteenth and nineteenth centuries'. In: Ann Rigney/Douwe Fokkema (eds.), *Cultural participation. Trends since the Middle Ages*. Amsterdam/Philadelphia: Benjamins, p. 51-62.

Koolhaas-Grosfeld 1982

E. Koolhaas-Grosfeld, 'Nationale versus goede smaak. Bevordering van nationale kunst in Nederland: 1780-1840'. In: *Tijdschrift voor geschiedenis* 95, p. 605-636.

Koopmans 1931

J. Koopmans, *Letterkundige studien over de negentiende eeuw*, verzameld door J.H. van den Bosch en C.G.N. de Vooy. Amsterdam: U.M. Holland.

Kossmann 1901

E.F. Kossmann, *Holland und Deutschland. Wandlungen und Vorurteile*. Den Haag: Nijhoff.

Krol 1997

Ellen Krol, *De smaak der natie. Opvattingen over huiselijkheid in de Noord-Nederlandse poëzie van 1800 tot 1840*. Ter perse.

Kuitert 1993

Lisa Kuitert, *Het ene boek in vele delen. De uitgave van literaire series in Nederland 1850-1900*. Amsterdam: De Buitenkant.

Kuitert 1994

Lisa Kuitert, 'In den beginne was de schrijver. Maar dan? De beroepsauteur in boekhistorisch onderzoek'. In: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 1, p. 89-106.

Kuitert 1996

Lisa Kuitert, 'Grote boeken voor de kleine man. Colportage in Nederland in de negentiende eeuw'. In: *De negentiende eeuw* 20, p. 93-105.

Van Lente 1996

Dick van Lente, 'Drukpersen, papiermachines en lezerspubliek: de verhouding tussen technische en culturele ontwikkelingen in Nederland in de negentiende eeuw'. In: Bijvoet e.a. 1996, p. 246-263.

Van Lente/de Wit 1993

D. van Lente/O. de Wit, 'Papier, druk en communicatie'. In: H.W. Lintsen e.a. (red.), *Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1900* dl. 2. Zutphen: Walburg Pers, p. 175-283.

Luger 1978

B. Luger, 'Een 19e-eeuwse leesbibliotheek'. In: *De negentiende eeuw* 2, p. 125-133.

de Man 1997

Jacqueline de Man, 'Inleiding' bij Hiëronymus van Alphen, *Literair-theoretische geschriften*. Studie-uitgave verzorgd door Jacqueline de Man. 2 dln. Den Haag: Constantijn Huygens Instituut. Ter perse.

Martino 1990

Alberto Martino, *Die deutsche Leihbibliothek. Geschichte einer literarischen Institution (1756-1914)*. Wiesbaden: Harassowitz.

Mateboer 1996

J. Mateboer, *Bibliografie van het Nederlandstalig narratief fictioneel proza 1701-1800*. Nieuwkoop: De Graaf.

Mijnhardt 1987

W.W. Mijnhardt, 'De Nederlandse Verlichting'. In: Grijzenhout e.a. 1987, p. 53-79.

Mijnhardt 1990

W.W. Mijnhardt, 'De Nederlandse Verlichting nagerekend. De verkoopcijfers van het oeuvre van Willem Emmery de Perponcher'. In: E. Jonker/M. van Rossem (red.), *Geschiedenis en cultuur. Achttien opstellen*. 's-Gravenhage: SDU Uitgeverij, p. 171-185.

Naumann 1968

Dietrich Naumann, 'Das Werk August Lafontaines und das Problem der Trivialität'. In: Heinz Otto Burger (Hrsg.), *Studien zur Trivilliteratur*. Frankfurt a.M.: Klostermann, p. 82-100.

Nederlandse bibliografie 1994

Nederlandse bibliografie 1801-1832, uitgegeven door de Koninklijke Bibliotheek [project onder leiding van Louis G. Saalmink]. 3 dln. Houten: Bohn, Stafleu, Van Loghum.

Nemoianu 1984

Virgil Nemoianu, *The taming of Romanticism. European literature and the age of Biedermeier*. Cambridge (Mass.)/London: HUP.

Nieuweboer 1982

Adèle Nieuweboer, 'De populariteit van het vertaalde verhalend proza in 18e-eeuws Nederland en de rol van de boekhandel bij de praktijk van het vertalen'. In: *Documentatieblad Werkgroep achttiende eeuw* 53-54, p. 119-141.

Van Oostrum 1973

Wa. R.D. van Oostrum, 'Buisman chronologisch'. In: *Spektator* 3, p. 54-55.

Popkin 1992

Jeremy D. Popkin, 'Print culture in the Netherlands on the eve of the revolution'. In: Margaret C. Jacob/Wijnand W. Mijnhardt, *The Dutch Republic in the eighteenth century. Decline, Enlightenment and revolution*. Ithaca, London: Cornell University Press, p. 273-291.

Pots 1995

Roel Pots, 'Cultuur en staat in de Bataafs-Franse tijd'. In: *Boekmancahier* 7 nr. 24, p. 158-176.

Prüsener 1973

Marlies Prüsener, 'Lesegesellschaften im 18. Jahrhundert. Ein Beitrag zur Lesergeschichte'. In: *Archiv für Geschichte des Buchwesens* 13, p. 369-594.

Richardson 1994

Alan Richardson, *Literature, education, and Romanticism. Reading as social practice, 1780-1832*. Cambridge enz.: CUP.

Roodenburg 1994

Herman Roodenburg, 'Tussen "volksgeest" en "volksverheffing". Over volkskunde en nationale identiteit aan het begin van de negentiende eeuw'. In: *Volkskundig bulletin* 20, p. 268-289.

Van Sas 1996

N.C.F. van Sas, *Talen van het vaderland. Over patriottisme en nationalisme*. Amsterdam: Vossiuspers AUP.

Schenkeveld-van der Dussen 1996

M.A. Schenkeveld-van der Dussen: 'De pedagogisch normatieve waarde van enkele vrouwenromans in de eerste helft van de negentiende eeuw'. In: Bruggeman e.a. 1996, p.449-461.

Sengle 1971-1980

Friedrich Sengle, *Biedermeierzeit. Deutsche Literatur im Spannungsfeld zwischen Restauration und Revolution 1815-1848*. 3 dln. Stuttgart: Metzler.

Spoelstra 1931

H.A.C. Spoelstra, *De invloed van de Duitse letterkunde op de Nederlandsche in de tweede helft van de 18e eeuw*. Amsterdam: Paris.